

Od solidarity jako základu intergeneračních vztahů v rodině k ambivalenci a vyjednávání*

DANA SÝKOROVÁ**

Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc

From Solidarity as a Basis of Intergenerational Family Relations to Ambivalence and Negotiating

Abstract: The author deals with the issue of family relationships and the exchange of help and support within a family. She analyses the development of theoretical studies of this problem in Western sociology in the past ten years. The article is linked to a previous article the author published in the *Czech Sociological Review* in 1996, in which she summarised the preceding decade. This time the article is not conceived as a 'classical' survey, but instead the author deliberately selects and presents the approaches, perspectives, theories and concepts of relational support in order to identify the main feature of theoretical development in the given period, which in the author's opinion is a tendency to try to overcome the still strong influence of the theory of structural functionalism and its normative concept of relationships between family generations. The logical framework of the analysis is formed by a confrontation between the model of intergenerational solidarity and the alternative concept of ambivalence that is currently asserting itself. In the article the author also refers to the results of her empirical research and links them to the concept of ambivalence in relation to interpretative sociology.

Keywords: intergenerational family relations, theories of the family support, intergenerational solidarity, intergenerational ambivalence, gerontosociology.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 4: 683–699

Úvod

V článku volně navazujeme na naši přehledovou stať, v níž jsme na stránkách Sociologického časopisu č. 1/1996 revidovali teoretické konceptuální rámce intergenerační rodinné „solidarity“ ve druhé polovině minulého století až do počátku jeho deváté dekády [viz Sýkorová 1996]. Téměř po deseti letech se k tématu vracíme a analyzujeme další rozvoj teoretického bádání v dané oblasti. Naší ambicí není podat

---

* Autorka děkuje Gerlindě Šmausové a recenzentům staťi za jejich podnětné připomínky.

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: PhDr. Dana Sýkorová, Ph.D., Katedra sociologie a andragogiky, Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Wurmova 7, 771 80 Olomouc, e-mail: dasy@centrum.cz.

úplný, systematický přehled a detailní popis *současných* teoretických přístupů, perspektiv, teorií a konceptů příbuzenské podpory v západní sociologii.¹ Soustředíme se na hlavní rys vývoje uplynulého období, který spatřujeme v úsilí překročit teoretické a metodologické limity, jež pro vysvětlení intergeneračních vztahů již dříve a dosti rigidně vytýčil koncept solidarity. Na závěr článku se krátce zaměříme na uplatnění nových teoretických přístupů v empirickém výzkumu v České republice, konkrétně na teoretické „konsekvence“ sociologického výzkumu *Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie*.² Jeho výsledky týkající se vztahů v nejstarší generační dyádě rodičů a dětí považujeme za vhodnou poznámku k diskusi o teoretickém uchopení intergeneračních vztahů v širší rodině.³

1. Příbuzenská podpora jako téma vědeckovýzkumného zájmu na přelomu tisíciletí

Příbuzenská podpora nepřestala být frekventovaným tématem sociologie rodiny a gerontosociologie: Z titulů knih a abstraktů článků, které vyšly v devadesátých letech v prestižních zahraničních časopisech orientovaných na problematiku rodiny, stárnutí, stáří a sociálních vztahů, se téměř polovina věnovala různým aspektům poskytování sociální podpory nebo péče.⁴ Zájem o ně byl podpořen pokračujícími procesy stárnutí populací vyspělých zemí, vertikalizace rodinných struktur a formování *beanpole families* s mnoha žijícími, ale méně početnými rodinnými generacemi, rozšiřování příbuzenstva v rekonstruovaných rodinách v důsledku mnohonásobných rozvodů a opakovaných sňatků (*family blending*) a další diverzifikace forem partnerského a rodinného života [srov. např. Franklin, McKinnon 2000: 4].⁵ Už „pouhé“ akcep-

¹ Upozorňujeme zároveň na omezení vyplývající z primární orientace autorky na anglicky psanou či do angličtiny přeloženou literaturu.

² Projekt byl realizován v letech 2002–2004 za podpory Grantové agentury České republiky (reg. č. 403/02/1182).

³ Ve stati ponecháváme stranou vztahy a směnu pomoci a podpory mezi nejstarší a nejmladší rodinnou generací. Toto téma by však nemělo zůstat mimo zorné pole sociologů rodiny či gerontosociologů. V kontextu demografických změn totiž získává na aktuálnosti. Za inspirativní pro další výzkum považujeme naše zjištění, že interakce prarodičů a vnoučat se zdá být méně zatížena ambivalencí než dyáda starých rodičů a dospělých dětí. K vnoučatům mají senioři láskyplný, „bezvýhradný“ vztah, v němž jde primárně a „jen“ o emocionalitu. Zřejmě i díky generačnímu přesahu či absenci pocitu přímé rodičovské odpovědnosti vnímají vnoučata jinak než své děti a vznášejí k nim odlišná, v jistém smyslu nižší očekávání – i co se týče frekvence kontaktů a rozsahu a druhů pomoci a podpory. Výpovědi příslušníků střední generace současně ukázaly, že dospělá vnoučata mají nepřehlédnutelný podíl na asistenci prarodičům [Sýkorová 2003 a, b].

⁴ Allen, Blieszner a Roberto provedly obsahovou analýzu třinácti odborných časopisů (např. *Journal of Marriage and the Family*, *The Gerontologist*, *Research on Aging*, *Journal of Social and Personal Relationships* a dalších). Tématu rodinné gerontologie se týkalo třicet knih vydaných v předchozích deseti letech a 908 článků [Allen, Blieszner, Roberto 2000].

⁵ Pozornost přitahují i sociálně politické konsekvence rozvolnění rodinných sítí, resp. vazeb mezi rodinnými generacemi, k němuž demografické procesy spolu se změnami hodnot a hod-

tování této rozrůzněnosti, složitosti a fluidity rodinných uspořádání v sociologickém a sociálně gerontologickém studiu rodin středního a pozdního věku označuje Vern Bengtson za pokrok [2001: 5–6]. K výčtu pozitiv lze přiřadit zřetelnější vyvážení dosud silně dominujících kvantitativních šetření kvalitativními studii, které přispěly k hlubšímu porozumění vztahům mezi rodinnými generacemi, sociální podpoře a rodinnému pečování. Vědění o rodině a příbuzenstvu bylo obohaceno výsledky řady dokončených longitudinálních studií [Bengtson et al. 2001; Eggebeen, Davey 1998; Suito, Pillemer 1994]. Méně uspokojivě však sociologové reagovali na výzvu předchozí dekády „... rozvíjet teorii příbuzenských vztahů a směny pomoci a podpory“ [Sýkorová 1996: 52]. Tato oblast představuje podle názoru mnohých z nich stále ještě *under-theorised field* [Lüscher, Pillemer 1998; Marshall et al. 1993].

2. Solidarita a konflikt v teoriích příbuzenských vztahů

Hlavní proud empirické produkce týkající se vztahů mezi seniorskou a střední rodinnou generací zůstal svázán především s teorií strukturálního funkcionalismu. A to navzdory kritice, již konsenzualistické teorie byly a jsou vystaveny [Marshall et al. 1993; Allen, Blieszner, Roberto 2000; Hays 1998].

Teorie založené na konceptu solidarity

Terčem výhrad vůči teoriím opírajícím se o koncept solidarity je hlavně předpoklad existence normativně vymezených příbuzenských odpovědností a jejich jednoznačné akceptace individui, tak jak se objevují v *teorii závazku* [Rossi, Rossi 1990], *teorii citových vazeb* [Bowlby 1969; Ainsworth 1982] a *teorii intergenerační solidarity* [Bengtson et al. 1976]. Z těchto přístupů ponecháme stranou první dva, které jsme podrobněji popsali v naší předchozí stati [Sýkorová 1996]. Připomeňme pouze, že *obligation theory* odkazuje na společensky formulované „právo“ rodičů na pomoc ze strany dospělých potomků a „povinnost“ dětí toto právo naplnit (*felt obligation*) či na snahu mladší generace oplatit rodičům péči a výchovu v dětství a dosud poskytnutou pomoc (*filiial responsibility*). Podle *attachment theory* je kontinuita kontaktů a protektivního a podpůrného chování dospělých dětí k rodičům zaručena nikoli „závazkem“, nýbrž silnými afektivními pouty.

---

notových hierarchií přispívají. Rizika týkající se zabezpečení seniorů jsou spatřována v tom, že členové rodiny nebudou schopni či ochotni stýkat se s příbuznými a pečovat o ně způsobem uspokojujícím jejich potřeby a očekávání a ani stát nebude moci kvůli nedostatečným zdrojům poskytovat kvalitní péči v žádoucím rozsahu. Někteří odborníci nicméně poukazují na silnou etiku rodinné péče, jež je „součástí evropských hodnot“ [srov. např. Mary Daly 2005: 390]. Podle názoru jiných bude intergenerační solidarita slábnout a zvláště pro bezdětné ztratit na významu. Ivo Možný a kol. hovoří o nevyhnutelné manifestaci dosud latentního napětí mezi „světem rodin“ a rozšiřujícím se „světem singlů“ [2004: 10].

Pozastavme se u vlivnější Bengtsonovy *theory of intergenerational solidarity*, která dominuje empirickému výzkumu příbuzenských vztahů více než třicet let. Vern Bengtson navázal v 70. letech minulého století na diskusi, jež vyústila v popření Parsonsovy teorie nukleární rodiny a Burgessovy teorie modernizace, implikujících izolaci dvougenerační rodinné jednotky a ztrátu významu širšího příbuzenstva. Opíral se o Litwakův koncept modifikované rozšířené rodiny, o rozsáhlé výzkumy Ethel Shanas a kolegů [Litwak 1965; Shanas et al. 1968] a nakonec o výsledky vlastní longitudinální studie [Bengtson, Roberts 1991].

Příbuzenská solidarita je v Bengtsonově teorii konceptualizována, narozdíl od výše zmíněných jednodimenzionálních modelů, prostřednictvím šesti dimenzí: (1) *asociační solidarity* definované jako frekvence interakce v rámci společných aktivit členů nukleární i rozšířené rodiny, (2) *afektivní*, tj. kvality interakce vnímané členy rodiny jako určitá míra citovosti, vřelosti, porozumění, ohledu k druhému, reciprocity vztahů ap., (3) *konsenzuální*, určené stupněm podobnosti hodnotových orientací a specifických, sociálně politických a náboženských názorů, (4) *funkční*, vyjádřené rozsahem či intenzitou poskytování různých typů asistence, (5) *normativní*, dané mírou shody příbuzenských norem, idejí a hodnot a nakonec (6) *solidarity strukturální*, zohledňující počet členů každé rodinné generace, kompozici rozšířené rodiny a geografickou proximitu jejich individuálních domácností [např. Bengtson, Schrader 1982].⁶

Byť implicitně, přesto i tento model solidarity počítá s působením jasných kulturních vodítek regulujících intergenerační vztahy, tzn. také rozsah, míru a legitimitu pomoci a podpory [srovnej Sýkorová 1996]. Dostává se tím do rozporu s empirickými výzkumy, z nichž je patrná spíše absence norem, resp. relativita morálních závazků [Finch 1989; Finch, Mason 1993]: Kontakty mezi jednotlivými příbuznými se totiž realizují mnohdy selektivně, na bázi dobrovolnosti. Instrumentální pomoc dospělých dětí bývá stimulována „až“ specifickou, aktuální potřebou rodičů, a odpovídá tedy více konceptu *situčně podmíněné směny – contingent exchange perspective* [Eggebeen, Davey 1998: 941–8; rovněž Allen, Blieszner, Roberto 2000].

Tím, že teorie solidarity akcentuje hlavně pozitivní dimenze intergeneračních vztahů, kohezi, integraci, resp. konsenzus, ocitají se na okraji jejího zorného pole rozpory mezi příbuznými, rodinné krize a jejich řešení. Mainstreamovým empirickým pracím pak rozpačitý či dokonce odmítavý přístup ke konfliktu a negociaci v rodinném životě dodává, řečeno slovy Victora Marshalla, „podivnou, archaickou příchutí“ [Marshall et al. 1993: 47] zvláště ostře kontrastující s konfliktologickým pojetím rodiny a příbuzenstva.

⁶ K aktuálním empirickým studiím vycházejícím z teorie intergenerační solidarity patří např. práce Bengtson, Burgess a Parrott [1997], Parrott a Bengtson [1999], Silverstein a kolegů [1998].

Teorie založené na konfliktu

V souladu s tezí, že konflikt je včleněn do všech druhů sociální interakce [Sprey 1979], chápou konfliktologové i rodinu jako „arénu“, v níž konflikt nutně vzniká v důsledku konfrontace jejích členů kvůli vzácným zdrojům a musí být jimi regulován. Konflikt má podle nich strukturální rozměr: V průběhu života se zdroje rodinných generací mění, modifikují se možnosti vytváření mocenských koalic v rámci rozšířené rodiny i podmínky a způsoby řízení konfliktů – včetně těch, které se objevují při vyjednávání pomoci a podpory. Příkladem je negociace změny odpovědností a pravomocí dospělých dětí vůči zcela nesoběstačným rodičům, v níž jde o *bazální konflikt* o „podstatná pravidla hry“ [Scanzoni 1972].⁷

Feministická varianta teorie konfliktu poukázala na spojení feminizace chudoby a rodinného pečování s genderově nerovným patriarchálním systémem alokace práce a ekonomických odměn [Allen, Hawkins 1999: 199–201]. Zájem feministických teoretiků o péči jako způsob vykořisťování žen podpořil v předchozí dekádě posun od obecných témat příbuzenských vztahů ke specifickým otázkám pečovatelské zátěže (viz koncept *caregiver burden*). Sociální izolace, napětí, konflikty a rodinné násilí byly interpretovány jako přímý důsledek stresu pečujících osob, nejčastěji právě žen [Chiriboga 1987: 637–638].⁸ Popřením „harmonie zájmů uvnitř jednotného celku rodinného společenství“ a odhalením rozporů inherentních „ženským“ rodinným a pečovatelským aktivitám [Stoller 1993] se feministická sociologie stala jedním z inspiračních zdrojů teoretického konceptu intergenerační ambivalence (*intergenerational ambivalence*). O tomto konceptu pojednáme obsáhleji níže v textu, neboť oživil diskusi na téma krize modelu solidarity a sám představuje jeho významnou alternativu. Nejprve však odkážme na postmoderní teorii rodiny, z níž koncept ambivalence rovněž čerpal.

Postmoderní teorie rodiny

Postmoderní teorie reflektuje reálnou konfrontaci jedinců jako členů rodin s dramaticky vyostřenými rozpory ve společenských idejích a hodnotách, zejména mezi osobní autonomií a požadavky komunity, mezi individuální svobodou a spoléháním na sociální instituce, a s absencí či zásadní neurčitostí rychle se měnících „pravidel“ fungování sociálních vztahů [Gubrium, Holstein 1999; Stacey 1990]. Teoretici pozdní moderny, postmoderny či reflexivní modernizace charakterizují rodinu jako sko-

⁷ Obdobně je tomu v případě dcer či snach, které s oporou větších instrumentálních zdrojů vyjednávají přerozdělení svého podílu a podílu manželů nebo bratrů na poskytování pomoci starým rodičům.

⁸ Teoreticky bylo pečování uchopeno jako rodinná krize nebo stresor, s nímž se rodina vyrovnává, k popisu procesu coping sloužil nejčastěji Hillův ABCX model [Hill; McCubbin, McCubbin; citováni in Marks 1998: 637]. Přesun zájmu byl podnícen i rozvíjejícími se výzkumy stresu a coping modelů.

řápkovou instituci skrývající pod stejným označením zásadně změněnou podstatu [Giddens 2000]. Rodina se v podobě husté a pevné sítě sociálních vazeb stává v době *tekuté modernity* překážkou individuální svobody, „... násilím páchaným na nedotknutelné autonomii subjektu“ [Bauman 1995: 35]. Ve společnosti se ztrácí pevnost názorů na sexualitu, lásku, vztah jedinců k manželství a rodině, jejichž význam je tak určován individuálními rozhodnutími a volbou [Beck, Beck-Gernsheim 2002; Bauman 2002: 17]. V *unikajícím světě rodiny* [Giddens 2000], v rodinné *hře* se neustále zvažují a nakonec vyjednávají odlišné ambice v zaměstnání a vzdělávání, rodičovské povinnosti i monotónní domácí práce [Beck 2004]. Staronová otázka, zda je rodina v krizi, anebo se flexibilně přizpůsobuje tlaku okolních změn, je současně otázkou týkající se intergeneračních vztahů v rodině: Mohou staří rodiče počítat s podporou ze strany dětí, podle Ulricha Becka nesmlouvavě nezadaných jedinců, nezatežujících se vztahy, manželstvím či rodinou [op. cit.: 118–119]? Jednoznačné ano najdeme opět pouze v teorii *intergenerační solidarity*. (Vern Bengtson tvrdí, že 21. století přináší zvýšenou potřebu interakce, podpory a vzájemného ovlivňování rodinných generací a posílení role příbuzných ve vertikální linii [2001: 1–5].)

Postmoderní teorii, stejně jako teorii feministickou, charakterizuje kritický odstup od dualistického myšlení. S ním je spojen rovněž vznik shora zmíněného konceptu intergenerační ambivalence.

Koncept intergenerační ambivalence

Kurt Lüscher a Karl Pillemer vytvářeli koncept intergenerační ambivalence explicitně jako alternativu k teoretickým přístupům založeným na dichotomii „solidarita versus konflikt“. Dokazují naopak, že vztahy mezi rodinnými generacemi produkují solidaritu *zároveň* s konfliktem [1998], a jak dodávají další stoupenci konceptu, příbuzenství představuje „... specifický druh vazeb a inkluze i disociace a exkluze, ... rovnosti i hierarchie a násilí“ [Franklin, McKinnon 2000: 4].

Intergenerační ambivalence je v publikaci Lüschera a Pillemera [1998: 416] definována jako kontradikce ve vztazích mezi rodiči a dospělými dětmi, jež mají psychologickou a sociologickou dimenzi (viz *psychologická a sociologická ambivalence*). V subjektivní rovině poznání, emocí a motivace získává ambivalence podobu *simultánního* prožívání lásky i odporu; vřelosti a uspokojení *spolu* s frustrací, nespokojeností a zlostí, tj. emocionální disonance provázející i poskytování pomoci členům rodiny. Na úrovni sociální struktury, tj. institucionálních zdrojů a požadavků, či statusů, rolí a norem, jde o „inkompatibilitu normativních očekávání postojů, názorů a chování“, resp. o protikladné normativní tendence obsažené v sociální definici role.⁹ Intergenerační ambivalenci vyostřuje *statusová změna*, jakou je penzionování, ovdovění či obrat rolí v důsledku totální závislosti starých rodičů na dospělých dě-

⁹ Lüscher a Pillemer zde odkazují na práce Roberta K. Mertona a Elinor Barber [1963] a Rose L. Coser [1966].

tech (*role reversal*), neboť „implikuje konformitu s požadavky jedné pozice, a tím současně nonkonformitu s požadavky pozice druhé“ [op. cit.: 144].

Ambivalence mezi rodinnými generacemi jsou vyvolávány střetem závislosti a autonomie, konfliktními normami regulujícími vztah obou generací a rozpory vyplývajícími ze solidarity: Dilema *závislosti a autonomie* zasazují Lüscher a Pillemer do struktury párových statusů rodiče a dospělého dítěte. Charakterizují ho směsí očekávání podpory, resp. příbuzenské solidarity, a protichůdné snahy být psychologicky, ekonomicky a sociálně autonomní.

Typickým příkladem *konfliktnosti norem* reciprocity a solidarity je příbuzenská odpovědnost vůči fyzicky nesoběstačným starším lidem: na jedné straně zjevná snaha o vyváženost profitu a ztrát, na straně druhé tlak na altruistické poskytování pomoci bez ohledu na návratnost investic, pečovateli zažívá pocit viny z neadekvátního chování při preferenci kterékoli z obou norem, příjemce kalkulující s rodinnou solidaritou zároveň trpí vlastní bezmocností a neschopností pomoc oplatit. Ambivalenci ve vztahu nejstarší a prostřední rodinné generace často rámuje rozvíjející se konflikt mezi lojalitou dospělého dítěte k rodiči a k vlastní prokreační rodině. Konflikty tedy vznikají mezi biologicky založenými faktory (poutem mezi rodičem a dítětem), faktory socializačními (socializací k převzetí pečovatelské role), konkurujícími si rolemi (dítěte, manžela či manželky a matky či otce) a protikladnými sociálními normami [srovnej George 1996].¹⁰

Extenzivní *solidarita rodinných generací* zahrnuje s vyšší pravděpodobností dissatisfakci, napětí, konflikty a boj o autonomii. Lüscher a Pillemer se v této souvislosti odvolávají na zjištění Friedera Langa a Margaret Baltes [1997], že ve vysokém stáří a při snížení fyzické soběstačnosti seniorů mohou časté kontakty s druhými omezit příležitosti k osvědčení osobní kompetence a snížit pocit osobní autonomie. Také závěr o redukci životní pohody (*well-being*) vyvolané přijímáním kognitivní či „informační“ podpory a s ní spojeným pocitem ohrožení nezávislosti, poukazuje podle Lüschera a Pillemera na ambivalence obsažené v příbuzenských vztazích [op. cit; viz i Lang 2001].

Oba autoři se obracejí v neposlední řadě na gerontologickou literaturu o zneužívání seniorů v rodině, která konzistentně dokumentuje klíčový význam vzájemné závislosti dospělých dětí a rodičů v dynamice násilí. Týraní rodiče zaujímají typicky submisivní pozici vůči svým dětem, jsou odkázáni na jejich pomoc, nezřídká bývají fyzicky či mentálně handicapováni. Týraní dospělé dítě je s rodiči svázáno abnormálně silnou vazbou, zpevněnou jeho neschopností završit žádoucí psychickou, sociální i ekonomickou separaci od rodičů [Pillemer 1985; blíže Sýkorová 2002].

Na Lüschera a Pillemera navazují Ingrid Connidis a Julie McMullin, které vysvětlují ambivalenci „zřetelně sociologicky“ [Connidis, McMullin 2002: 594], ve vazbě na sociální strukturu a moc. Ve svém konceptu *strukturované ambivalence* (*structured ambivalence*) zdůrazňují vliv zdrojů, resp. sociálního statusu individuů na ambivalenci, jíž čelí v rodinných vztazích, a na možnosti jedinců v procesu jejich ne-

¹⁰ Což zdůrazňuje rovněž Nadine Marks [1998].

gociace. Konflikt je spojován s třídní, genderovou a etnickou strukturací sociálních vztahů, ne s interpersonálními vztahy *per se*. Tudíž i ambivalence vznikající při výkonu mnohonásobných rolí jsou dávány do souvislosti nikoli s rolemi samotnými, nýbrž se zasazením strukturovaných sociálních vztahů do konfliktních sociálních domén na institucionální úrovni [srov. op. cit.: 598–599]. Například kontradikce vyplývající ze souběžného poskytování péče a výkonu zaměstnání nejsou tedy interpretovány jako konflikt rolí pečující dcery a zaměstnané ženy, ale jako *strukturální* konflikt rodiny a placené práce.

Revize teorie intergenerační solidarity

Publikace konceptu ambivalence přispěla ke změně konkurenčního teoretického modelu intergenerační solidarity. Vern Bengtson s kolegy začali v jeho rámci zvažovat „dialektiku jako vlastnost solidarity“, a do původní koncepce včlenili *paradox solidarity a konfliktu*. Dimenze solidarity jsou jimi nyní prezentovány jako kontinuum sevřené póly intimity a distance, souhlasu a rozporu, závislosti a autonomie, integrace a izolace, dostupnosti a bariér, familismu a individualismu [Bengtson et al. 2002; Silverstein et al. 2004]. Klasifikační schéma solidarity tím ovšem nepostihuje skutečnou dialektiku spočívající v *simultánní* přítomnosti kontradikcí v procesu vyjednávání rodinných vztahů. (Ostatně Bengtsonova interpretace jejich vývoje od „samozřejmé“ harmonie na počátku k pozdějším konfliktům vznikajícím v konfrontaci „ideálních vztahů s realitou“ [Bengtson et al. 2002: 574n] dokumentuje neporozumění podstatě ambivalence.) Model solidarity nadále představuje soustavu operačních definicí zúžených na šest proměnných, jejichž měření neposkytne nic více, nic méně než obraz frekvence kontaktů, rozsahu či intenzity vzájemné pomoci, názorové shody a geografické dostupnosti. Přes deklarované oddělení dimenzí solidarity, které podle Bengtsona „indikuje ambivalenci“ [op. cit.: 571], teorie fakticky neopustila ideu jejich vzájemného spojení.

Revize příliš nerozšířila schopnost modelu zachytit diverzitu intergeneračních vztahů. Typologie, zahrnující vztahy od vysoce solidárních *tight-knit*, přes *sociable*, *intimate*, resp. *distant* a *obligatory* typy až po silně uvolněné *detached* vztahy uvnitř rodiny v krizi,¹¹ odráží různost opět pouze na základě míry solidarity v jejích jednotlivých dimenzích, nikoli s ohledem na třídu, gender, věk či etnicitu [op. cit.: 572]. Paradigma solidarity si podržuje představu „přirozeného světa rodin“, do něhož nepatří méně běžné a méně stabilní, a tudíž „deviantní“ formy. Těm ve skutečnosti připisuje inferiorní status, a stále tak podporuje normativní hodnocení rodinných uspořádání [srov. i Connidis, McMullin 2002; Lüscher 2002].

Ke kritickému hodnocení modelu intergenerační solidarity, včetně jeho „durkheimovských kořenů“, se připojila také Gunhild Hammarström [2005]. Za výcho-

---

¹¹ Bengtson a kol. vycházejí z longitudinální studie třígeneračních rodin [Silverstein, Bengtson 1997: 442].

disko k novému výkladu doporučuje Weberovu typologii sociálního jednání, která nevytváří dichotomii a umožňuje zachytit diverzitu sociálních vztahů.

Integrace konfliktu do modelu intergenerační solidarity znamená současně příklon k *teorii sociální směny (social exchange theory)*, který je patrný v předpokládaném spojení mezi směnou pomoci a normativními očekáváními příbuzenských závazků [Hammarström 2005: 37]. Samotná teorie směny se ovšem staví *proti* teoriím altruismu a motivace příbuzenské pomoci závazkem či pocitem odpovědnosti – nezřídká je jí přisuzována větší explanační síla než právě těmto modelům [Eggebben, Davey 1998]. Nicméně i slabiny teorie sociální směny jsou chronicky známé a zejména tváří v tvář složitosti intergeneračních vztahů ostře viditelné [např. Passuth, Bengtson 1996: 18]. Uvažuje totiž aktéry, kteří se angažují v interakci jen potud, pokud odměny z ní převyšují náklady (*overbenefit*) nebo se jim rovnají (*equal exchange*), popřípadě absentují-li výhodnější alternativy či hrozí negativní sociální sankce. Nevyváženost směny (*underbenefit*) podle ní vyvolává distress a následně úsilí o redukci imbalance, eventuálně zrušení vztahu. Domníváme se, že podstatu vazeb mezi rodinnými generacemi nelze vysvětlit jednoduše racionální směnou. A to ani poté, co byla prostřednictvím konceptu *spravedlivé směny (equity theory)* překonána představa bezprostřední evaluace dluhů a kreditů a permanentního „propočítávání“ ekvivalentnosti směny a uznány mechanismy legitimizující její asymetrii [blíže viz Sýkorová 1996: 55].

V aktuálně probíhající vědecké diskusi o konstruktivní solidaritě se tříbí i konkurenční koncept ambivalence. Jak výslovně podotýkají Connidis a McMullin, děje se tak „ve spojení se silnými teoretickými tradicemi sociologie“, zvláště sociologie interpretativní [2002: 594, 600]. Interpretativní přístup konvenuje konceptu ambivalence mimo jiné právě tím, že zásadně vylučuje normativní pojetí rodinných, resp. generačních vztahů.

Interpretativní sociologie

Proti preskriptivní, normativní představě rodiny a příbuzenství kriticky vystupuje jednak *symbolický interakcionismus* se svou *teorií rolí* [Burr, Leigh, Day, Constantine 1979], a hlavně pak *sociální konstruktivismus* [Reiss 1980]. První z uvedených směrů interpretativní sociologie prezentuje rodinu jako společenství nositelů rolí, kteří v interakci konstituují rodinný život [Turner 1970]. V intencích tohoto paradigmatu je výkon rodinných rolí chápán ve spojitosti s vnímanou jasností rolových očekávání, vědomím sociálního konsenzu v očekávání vůči roli a pocitem úspěšnosti jedinců v jejich naplnění. Nedisponují-li aktéři dostatečnými zdroji nebo jsou-li očekávání vztažena k mnohonásobným rolím spojena s vysokou zátěží, popřípadě jsou-li rozporná, vzniká rolové napětí. Zdůrazňován je také význam rituálů a anticipační socializace pro usnadnění převzetí role, resp. rolového přechodu. Integrace symbolicko-interakcionistického konceptu sociální role a *perspektivy životního běhu (life course perspective)* umožnila vysvětlit dynamiku příbuzenství jako transformaci pozic a rolových odpovědností a z ní vyplývající nutnost opětovné negociace vztahů

mezi rodinnými generacemi [Settersten 2002: 67]. Definice rolí rodiče a dítěte jsou ve stáří považovány za méně zřejmé než v předchozích fázích životního běhu, což s sebou přináší otevřenější vyjednávání o jejich obsahu.

O koncept sociální role se opírá např. pojetí péče o člena rodiny. Pečovatelská role, kterou dospělý člověk přebírá často několikrát v životě, se stává součástí jeho identity spolu s rolovými očekáváními sociálně konstruovanými v konkrétním historickém čase vůči konkrétní sociální pozici [Marks 1998; Moen et al. 1994]. V symbolicko-interakcionistickém rámci je tematizováno také souběžné zvládání nároků role pečovatele, manžela či manželky, rodiče, eventuálně prarodiče, a role profesní, resp. vyrovnávání se s odlišnými očekáváními významných „partnerů v interakci“: Podle teorie navýšení (*enhancement theory*) je poskytování péče podpořeno zkušenostmi, dovednostmi či rozvinutou schopností strategického uvažování získanými v jiných rolích. Teorie rolového přetížení (*role overload*) naopak předpokládá znásobené „břemeno“ ženy ve starším středním věku, která k dosavadním rolím přebírá zmíněnou roli pečovatelskou [Menaghan, Parcel 1990].

Ještě zásadněji než symbolicko-interakcionistická teorie rolí se k normativní koncepci tradiční rodiny a formy a organizace péče o příbuzné vyslovuje *sociální konstruktivismus*. Tento směr odkrývá sociálně konstruovanou podstatu ideologie familismu a ukazuje, jak členové rodiny internalizují normy odpovědnosti za péči o staré příbuzné a pod tlakem těchto norem a s nimi spojených sankcí jednají, resp. „přirozeně“ slouží a obětují se druhým. Obzvláště silný normativní tlak vyvíjený na ženy sociálně označené za hlavní pečovatelky vede ke konformnímu jednání, které Hillary Land a Hillary Rose nazvaly „nedobrovolným, povinným altruismem“ [Land, Rose in Walker 1996: 279–280]. Konstruktivistická perspektiva odhaluje, jak jsou zásady „správného“ vykonávání příbuzenských rodinných rolí zakotveny ve společné zásobě vědění, jak jsou na různých úrovních legitimizace zdůvodňovány způsoby „vhodného“ chování jedinců vůči příbuzným a jak jsou vynucovány [srov. Berger, Luckmann 1999: 68–109]. Upozorňuje, jak do interakce rodinných generací, směnu pomoci a podpory nevýmáje, vstupují stereotypy a mýty jako produkty *sociální konstrukce nerealit* [Možný 2002; Plaňava 1998; Sýkorová 1996]. Nosným tématem konstruktivistické teorie je rovněž stvrzování, resp. udržování reality či identity jedince. Podle konstruktivistů k němu dochází běžně v rodinné konverzaci při osobních kontaktech, zatímco v krizových situacích se uplatňují explicitní, velmi důrazné postupy, často rituály [Berger, Luckmann 1999: 152–3; rovněž Marshall et al. 1993: 56].¹²

Ze stručného náčrtu teorie je zřejmé, že interpretativní sociologie integruje četné výzkumné nálezy poukazující na konflikty či ambivalence v intergeneračních vztazích. V následující části článku ověříme plausibilitu, resp. explanační potenciál tohoto přístupu na příkladu českého výzkumu *Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie*, který byl do interpretativní perspektivy zasazen. Ukážeme nosnost jak konceptu ambivalence, tak jeho spojení s interpretativní sociologií.

¹² Výtky, kritizující vesměs primární koncentraci interpretativní sociologie na mikrosociální procesy „na úkor“ strukturálních komponentů sociálního chování, v zásadě nezpochybují její přínos [Passuth, Bengtson 1996: 20–23, Bengtson, Burgess, Parrott 1997: 77].

3. Příbuzenská podpora ve světle konkrétního sociologického výzkumu

Projekt *Seniři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie* se zaměřil na osobní autonomii ve stáří a strategie jejího zachování, které zkoumal z pohledu seniorů a dospělých dětí.¹³ Obě generace uvažovaly o vlastní autonomii v rámci vzájemných sociálních kontaktů, vztahů a sociální podpory.

Pro seniory je interakce s dospělými dětmi a jejich rodinami významnou strategií zvládnání stáří, přijímanou pomoc však *současně* spojují s rizikem zúžení své autonomie. *Na jedné straně* vidí v dětech zdroj pomoci, *na straně druhé* se brání jej využívat a snaží se být soběstační a samostatní v každodenních činnostech, ve financování svých potřeb a v rozhodování. Dospělé děti oceňují nezávislost rodičů, zároveň jejich úsilí nezřídka interpretují jako tvrdohlavost. Ačkoli *respektují* rodičovskou autonomii, v jejich výpovědích je patrný tlak na „vhodné“ chování rodičů, byť jemný, neuvědomovaný a vedený „nejlepšími úmysly“. Také poukazovaly na sociální očekávání příbuzenské odpovědnosti vůči starým lidem, souhlasily s tím, že „by se mělo pomáhat, protože to jsou rodiče a je to morální povinnost dětí“ [srov. Ganong, Coleman et al. 1998: 608; Piercy 1998; Rein 1994; aj.], silně zdůrazňovaly svoji roli v pomoci rodičům a prezentovaly se jako ti, „kdo jsou zde a připraveni pomáhat“. Takřka *jedním dechem* ale upozorňovaly na limity vlastních možností zajistit rozsáhlejší a pravidelnou asistenci a *fakticky* váží pomoc na určité podmínky, často s explicitním odkazem na svoji autonomii. Pomoc dospělých dětí rodičům není bezpodmínečná, ale spíše vyjednávaná s ohledem na kontext.

Sociální interakce nejstarší a střední rodinné generace tedy přináší nemálo důkazů *ambivalentnosti* příbuzenských vztahů. Zjistili jsme, že ambivalence jsou obsaženy i ve *vyjednávání* participace sourozenců a členů jejich rodin na zabezpečení pomoci rodičům. Sourozenecká asistence zdaleka není „samozřejmá“, „spontánní“, „ustavená odjakživa“ a vyjednávání její organizace je vzdáleno hladkému a bezrozpornému procesu, přestože její řada dospělých dětí takto líčí. Sourozenci „hlídají“ *fairness* svých podílů vzhledem k časovým možnostem, geografické proximitě, eventuálně kompetenci, zdrojům, genderu či reálnému nebo anticipovanému podílu na dědictví. Zjevně srovnávají, váží rozsah angažovanosti vůči sobě navzájem i vůči

¹³ Ve výzkumu byla kombinována kvalitativní a kvantitativní metodologie jak sukcesivně, tak fakticky na různých úrovních tvoření dat [Loučková 2001]. V celkové koncepci integrované strategie převažoval vzhledem k výzkumným záměrům induktivní přístup. Z multi-zdrojového projektu využíváme v této stati pouze výsledků dílčích výzkumů seniorů a dospělých dětí (317 a 294 respondentů) a kvalitativní studie seniorů metodou zakotvené teorie (18 participantů). V dílčích výzkumech bylo dominantní technikou semistrukturované interview a data, tedy i ta, o která se opíráme v článku, byla analyzována kvalitativními postupy. V kvalitativní studii jsme aplikovali nestrukturované interview a analytické postupy typické pro metodu zakotvené teorie. Doplnující technikou bylo pozorování. (Podrobněji o metodologii viz Sýkorová [2003a, b] a Loučková [2004].) Především, že při čtení výzkumných závěrů je třeba vzít v úvahu mechanismy pozitivní sebereprezentace respondentů. Zvláště jde-li o sociálně očekávané pozitivní vztahy mezi rodinnými generacemi, vzájemnou pomoc a podporu.

uznání projevenému rodičem tomu či onomu dítěti. Nezřídka prožívají pocity nepřiměřenosti nároků rodičů, nespravedlnosti rodičovských „odměn“, tj. nedostatku uznání a nepochopení z jejich strany, a tím i sourozeneckou rivalitu. Cesta k výsledku, že rodičům *vždy někdo pomůže*, je v mnohých případech spojena s napětím, konflikty. Nicméně *nakonec přece jen někdo z dětí pomůže*. Podstatnou roli zde hraje *reciprocita* v intergeneračních vztazích – za zájmem dospělých dětí na udržování kontaktů s rodiči a za ochotou a připraveností jim pomáhat lze identifikovat akcent na „celoživotní“ spolehlivost rodičů. Samotní senioři pociňují potřebu reciprocity zvlášť silně a v souladu s ní orientují své jednání na vyvážení směny s dospělými dětmi, významným prostředkem se zdají být peníze. (Reciprocitu jako obecný princip fungování příbuzenstva uznávají Clare Wenger a kolegové [1996], Janet Finch [1989] spolu s Jennifer Mason [1993] a Andrew Sixmith [1986]. Na reciproční charakter podpůrného chování starších osob poukazuje také Yean-Ju Lee a kolektiv [1994].)

Do interakce rodičů a dětí vstupují mechanismy omlouvání, reinterpretace významů. Např. řídkší kontakty s dětmi a jejich neschopnost aktuálně či perspektivně pomáhat senioři zdůvodňují „těžkou životní situací a problémy“ dnešní střední generace. Děti označují nežádoucí vměšování rodičů do své autonomie za dobrý úmysl, „přirozený“ rys rodičovství a konflikty s nimi, ač negativně prožívané, zlehčují. I výhrady dospělých dětí na adresu sourozenců překrývá tendence je ospravedlnit. Rodiče a děti se vyhýbají konfliktům, namísto toho vyjednávají a docházejí ke kompromisům. Obě generace zakládají *strategii udržování dobrých vztahů* především na taktice vstřícnosti a tolerance, ohleduplnosti, respektu vůči druhému. Současně regulují frekvenci či obsah sociálních kontaktů a vztahů, včetně poskytované a přijímané pomoci a podpory. Těmito způsoby udržování sociální distance a blízkosti se zřejmě vyrovnávají i s ambivalencemi ve vzájemných vztazích.

Shrme-li, příbuzenství je seniory a příslušníky střední generace prožíváno jako směs spřízněnosti i žárlivosti, angažovanosti v osobním sdílení, ochoty „táhnout za jeden provaz“ i vyhýbání se druhým a rodinné odpovědnosti. Náš výzkum tak poskytuje podporu teoretickému konceptu intergenerační ambivalence. Výzkumná zjištění naznačují možnost aplikovat jej na vysvětlení podstaty sourozeneckých vztahů v dospělosti, tzn. rozšířit koncept o rozměr ambivalence *intragenerační*.

Výzkum rovněž přispěl k porozumění způsobům překonávání ambivalencí. Některé z mechanismů připomínají vyjednávání strukturovaných závazků v rodině, které Connidis a McMullin nazvaly *diskusí legitimacy omluv* (*excuses*). Jimi se v interakci etabluje to, co příbuzní *mohou či nemohou* splnit, v konfrontaci s představou rodinných odpovědností [2002: 599–600]. Příkladem *excuse* z našeho výzkumu je i konstrukce „dospělé děti *nemohou* pomáhat starým rodičům kvůli pracovním povinnostem, nedostatku času, ačkoli chtějí“.

Námi užitá kvalitativní metodologie se ukazuje být adekvátním přístupem k zachycení ambivalencí v příbuzenských vztazích, jak předpokládali Lüscher, Pillemer [1998], Connidis a McMullin [2002]. Tvrdíme, že teoretický koncept příbuzenské ambivalence je kompatibilní s interpretativní sociologií.

Závěr

V úvodu stati jsme konstatovali, že stav teoretického bádání v oblasti příbuzenských vztahů a směny pomoci a podpory je v zahraniční sociologii či sociální gerontologii hodnocen relativně kriticky. Sami však vnímáme rozvoj teorie ve sledovaném období příznivěji: Interpretujeme jej jako významný posun, který spatřujeme zejména v představení konceptu intergenerační ambivalence. Ačkoli koncept nemusí přinést „paradigmatický obrat“, jak tvrdí jeho odpůrci a připouštějí proponenti [Bengtson et al. 2002 *versus* Connidis, McMullin 2001], přinejmenším otřásl dosavadní hegemonií modelu mezigenerační solidarity a podnítil živou vědeckou diskusi. Očekáváme, že právě z konfrontace vědeckých názorů vyplyne hlubší porozumění vztahům mezi rodinnými generacemi.

Sdílíme názor Katherine Allen a kolegů, že další studium rodiny a příbuzenství se bude vyznačovat kromě větší míry integrace kvalitativních a kvantitativních přístupů a senzitivity vůči různorodosti rodinných trajektorií v pozdějších fázích života také „kreativní aplikací rozvinutých teoretických rámců“ [Allen et al. 2000: 12]. Kreativita podle nás znamená jednak užití *mnohých* přístupů – nejen strukturálního funkcionalismu, nýbrž i těch, které byly zmíněny v našem přehledu. Současně její přínos vidíme v překonání *teoretické neurčitosti* charakterizující současnou verzi modelu intergenerační solidarity – jeho deklarovanou kompatibilitu „napříč“ teoretickými perspektivami považujeme spíše za slabinu než za přednost.

Doufáme, že rovněž v české sociologii zesílí pozornost věnovaná příbuzenské pomoci a podpoře, která zatím rozhodně nepatří k frekventovaným tématům teoretických diskusí.¹⁴ Rádi bychom k tomu alespoň částečně přispěli i naší studií.

DANA SÝKOROVÁ působí jako odborná asistentka na Katedře sociologie a andragogiky Filozofické fakulty v Olomouci. Participovala na řadě výzkumných projektů zaměřených zejména na problematiku příbuzenských vztahů a intergenerační podpory v rodině (např. v letech 2002–2004 byla nositelkou grantu Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie, realizovaného pod záštitou Grantové agentury ČR, reg. č. 403/02/1182). Příbuzenským vztahům se věnovala i ve své monografii Prázdné hnízdo – šance nebo břemeno (1996) a v knize Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontosociologie, kterou připravuje k vydání Sociologické nakladatelství.

¹⁴ A koneckonců není ani častým námětem empirických výzkumů. Z výjimek upozorněme např. na výzkumy Ivo Možného, z posledních konkrétně na mezinárodní srovnávací projekt *Mezigenerační solidarita* [Možný et al. 2003, 2004].

Literatura

- Ainsworth, M. D. S. 1982. „Attachment: Retrospect and Prospect.“ Pp. 3–30 in C. M. Parkes, J. Stevenson-Hinde (eds.). *The Place of Attachment in Human Behavior*. New York: Basic Books.
- S. M. Allen, A. J. Hawkins. 1999. „Maternal Gatekeeping: Mothers' Beliefs and Behaviours That Inhibit Greater Father Involvement in Family Work.“ *Journal of Marriage and the Family* 61: 199–212.
- Allen, K., R. R. Blieszner, K. A. Roberto. 2000. „Families in the Middle and Later Years: A Review and Critique of Research in the 1990s.“ *Journal of Marriage and the Family* 62: 911–926.
- Bauman, Z. 1995. *Úvahy o postmoderní době*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Bauman, Z. 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta.
- Beck, U., E. Beck-Gernsheim. 2002. *Individualization*. London: SAGE Publications.
- Beck, U. 2004. *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Bengtson, V. L., E. B. Olander, A. A. Haddad. 1976. „The Generation Gap and Aging Family Members: Toward a Conceptual Model.“ Pp. 237–263 in J. F. Gubrium (ed.). *Time, Roles and Self in Old Age*. New York: Human Science Press.
- Bengtson, V. L., S. S. Schrader. 1982. „Parent-Child Relations.“ Pp. 115–185 in D. J. Mangen, W. A. Peterson (eds.). *Research Instruments in Social Gerontology. Vol. 2. Social Roles and Social Participation*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bengtson, V. L., E. O. Burgess, T. M. Parrott. 1997. „Theory, Explanation, and a Third Generation of Theoretical Development in Social Gerontology.“ *Journal of Gerontology* 52B (2): 72–88.
- Bengtson, V. L. 2001. „Beyond the Nuclear Family: The Increasing Importance of Multigenerational Bonds.“ *Journal of Marriage and the Family* 63: 1–16.
- Bengtson, V. L., R. Giarusso, J. B. Mabry, M. Silverstein. 2002. „Solidarity, Conflict, and Ambivalence: Complementary or Competing Perspectives on Intergenerational Relationships?“ *Journal of Marriage and the Family* 64: 568–576.
- Bengtson, V. L., R. E. L. Roberts. 1991. „Intergenerational Solidarity in Aging Families: An Example of Formal Theory Construction.“ *Journal of Marriage and the Family* 53: 856–870.
- Berger, P. L., T. Luckmann. 1999. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Bowlby, J. 1969. *Attachment and Loss: Attachment*. Vol. 1. New York: Basic Books.
- Burr, W., G. Leigh, R. Day, J. Constantine. 1979. „Symbolic Interaction and the Family.“ Pp. 43–111 in W. Burr, R. Hill, I. Nye, I. Reiss (eds.). *Contemporary Theories About the Family*. New York: The Free Press.
- Connidis, I. A., J. A. McMullin. 2002. „Ambivalence, Family Ties, and Doing Sociology.“ *Journal of Marriage and Family* 64: 594–601.
- Coser, R. L. 1966. „Role Distance, Sociological Ambivalence, and Transitional Status Systems.“ *American Journal of Sociology* 72: 173–187.
- Daly, M. 2005. „Changing Family Life in Europe: Significance for State and Society.“ *European Societies* 7 (3): 379–398.
- Eggebeen, D. J., A. Davey. 1998. „Do Safety Nets Work? The Role of Anticipated Help in Times of Need.“ *Journal of Marriage and Family* 60: 939–950.
- Finch, J. 1989. *Family Obligation and Social Change*. Cambridge: Polity.
- Finch, J., J. Mason. 1993. *Negotiating Family Responsibilities*. London: Tavistock/Routledge.
- Franklin, S., S. McKinnon. 2000. „New Directions in Kinship Study: A Core Concept Revisited.“ *Current Anthropology* 41 (2): 275–279.

- Ganong, L., M. Coleman, A. Kusgen McDaniel, T. Killian. 1998. „Attitudes Regarding Obligations to Assist an Older Parent or Stepparent Following Later-Life Remarriage.“ *Journal of Marriage and the Family* 60: 595–610.
- George, L. K. 1996. „Social Factors and Illness.“ Pp. 229–252 in R. H. Binstock, L. K. George (eds.). *Handbook of Aging and the Social Science*. London: Academic Press Limited.
- Giddens, A. 2000. *Unikající svět. Jak globalizace mění náš život*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Gubrium, J. F., J. A. Holstein. 1999. „Constructionist Perspectives on Aging.“ Pp. 287–305 in V. L. Bengtson, K. W. Schaie (eds.). *Handbook of Theories of Aging*. New York: Springer Publishing Company, Inc.
- Hammarström, G. 2005. „The Construct of Intergenerational Solidarity in a Lineage Perspective: A Discussion on Underlying Theoretical Assumptions.“ *Journal of Aging Studies* 19 (1): 33–51.
- Hays, S. 1998. „The Fallacious Assumptions and Unrealistic Prescriptions of Attachment Theory: A Comment on Parents' Socioemotional Investment in Children.“ *Journal of Marriage and the Family* 60: 782–795.
- Chiriboga, D. A. 1987. „Social Supports.“ Pp. 635–638 in G. L. Maddox (ed.). *The Encyclopedia of Aging*. New York: Springer Publishing Comp.
- Lang, F., M. M. Baltes. 1997. „Being with People and Being Alone in Late Life: Costs and Benefits for Everyday Functioning.“ *International Journal of Behavioral Development* 21 (4): 729–746.
- Lang, F. R. 2001. „Regulation of Social Relationships in Later Adulthood.“ *The Journal of Gerontology* 56B (6): 321–326.
- Lee, G. R., J. K. Netzer, R. T. Coward. 1994. „Filial Responsibility Expectations and Patterns of Intergenerational Assistance.“ *Journal of Marriage and the Family* 56: 559–565.
- Litwak, E. 1965. „Extended Kin Relations in an Industrial Society.“ Pp. 290–323 in E. Shanas, G. Streib (eds.). *Social Structure and the Family Generational Relations*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Loučková, I. 2004. „Kvantitativní, kvalitativní a integrovaný přístup v sociálněvědním výzkumu stárnutí a stáří.“ Pp. 123–135 in D. Sýkorová, O. Chytil (eds.). *Autonomie ve stáří – strategie jejího zachování*. Boskovice: Nakladatelství František Šalé – ALBERT.
- Loučková, I. 2001. „Směrem k integrovaným strategiím nejen ve výzkumu v sociální práci.“ *Sociologický časopis* 37 (3): 313–325.
- Lüscher, K. 2002. „Intergenerational Ambivalence: Further Steps in Theory and Research.“ *Journal of Marriage and the Family* 64: 585–593.
- Lüscher, K., K. Pillemer. 1998. „Intergenerational Ambivalence: A New Approach to the Study of Parent-Child Relations in Later Life.“ *Journal of Marriage and the Family* 60: 413–425.
- Marks, N. F. 1998. „Does it Hurt to Care? Caregiving, Work-Family Conflict, and Midlife Well-Being.“ *Journal of Marriage and the Family* 60: 951–966.
- Marshall, V. W., S. H. Matthews, C. J. Rosenthal. 1993. „Elusiveness of Family Life: A Challenge for the Sociology of Aging.“ Pp. 39–71 in G. L. Maddox, P. M. Lawton (eds.). *Kinship, Aging, and Social Change. Annual Review of Gerontology and Geriatrics*. Vol. 13. New York: Springer Publishing Comp.
- Menaghan, E. G., T. L. Parcel. 1990. „Parental Employment and Family Life: Research in the 1980s.“ *Journal of Marriage and the Family* 52: 1079–1098.
- Merton, R. K., E. Barber. 1963. „Sociological Ambivalence.“ Pp. 91–120 in E. Tiryakian (ed.). *Sociological Theory: Values and Sociocultural Change*. New York: Free Press.
- Moen, P., J. Robinson, V. Fields. 1994. „Women's Work and Caregiving Roles: A Life-Course Approach.“ *Gerontology* 49 (4): 176–186.

- Možný, I., M. Přidalová, L. Bánovcová. 2003. *Mezigenerační solidarita. Výzkumná zpráva z mezinárodního srovnávacího výzkumu „Hodnota dětí a mezigenerační solidarita“*. Praha, Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí (www.vupsv.cz).
- Možný, I. et al. 2004. *Mezigenerační solidarita. Výzkumná zpráva z mezinárodního srovnávacího výzkumu „Hodnota dětí a mezigenerační solidarita“*. Praha, Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí (www.vupsv.cz).
- Možný, I. 2002. *Sociologie rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Passuth, P., V. L. Bengtson. 1996. „Sociological Theories of Aging: Current Perspectives and Future Direction.“ Pp. 12–30 in J. Quadagno, D. Street (eds.). *Aging for the Twenty-First Century. Readings in Social Gerontology*. New York: St. Martin Press.
- Parrot, T. M., V. L. Bengtson. 1999. „The Effects of Earlier Intergenerational Affection, Normative Expectations, and Family Conflict on Contemporary Exchanges of Help and Support.“ *Research on Aging* 21: 73–105.
- Piercy, K. W. 1998. „Theorizing About Family Caregiving: The Role of Responsibility.“ *Journal of Marriage and the Family* 60: 109–118.
- Pillemer, K. 1985. „The Dangers of Dependency: New Findings on Domestic Violence Against the Elderly.“ *Social Problems* 33: 146–158.
- Plaňava, I. 1998. *Spolu každý sám. V manželství a rodině*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Rein, M. 1994. *Solidarity Between Generations. A Five-country Study of the Social Process of Aging. (Research Memoranda)*. IHS Reihe Politikwissenschaft, No. 14. Wien: Institut für Höhere Studien.
- Reiss, D. 1980. *The Family Construction of Reality*. London: Routledge.
- Rossi, A. S., P. H. Rossi. 1990. *Of Human Bonding: Parent Child Relations Across the Life Course*. Hawthorne, New York, NY: Aldine de Gruyter.
- Scanzoni, J. H. 1972. *Sexual Bargaining: Power Politics in the American Marriage*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Settersten, R. A. Jr. 2002. „Social Sources of Meaning in Later Life.“ Pp. 55–79 in R. S. Weiss, S. A. Bass (eds.). *Challenges of the Third Age. Meaning and Purpose in Later Life*. New York: Oxford University.
- Shanas, E., P. Townsend, D. Nedderburn, H. Friis, P. Milhoj, J. Stehouwer. 1968. *Old People in Three Industrial Societies*. New York: Atherton Press.
- Silverstein, M., V. L. Bengtson, R. Giarrusso, D. Gans. 2004. „Is Ambivalence a Component of the Solidarity–Conflict Paradigm?“ *The Gerontologist* 44 (1): 90.
- Silverstein, M., V. Burholt, G. C. Wenger, V. L. Bengtson. 1998. „Parent Child Relations Among Very Old Parents in Wales and the United States: A Test of Modernization Theory.“ *Journal of Aging Studies* 12 (4): 387–409.
- Silverstein, M., V. L. Bengtson. 1997. „Structure of Adult Child-Parent Relationships in American Families.“ *American Journal of Sociology* 103 (2): 429–460.
- Sixsmith, A. 1986. „Independence and Home in Later Life.“ Pp. 338–347 in C. Phillipson, M. Bernard, P. Strang (eds.). *Dependency and Interdependency in Old Age*. London: Croom Helm.
- Sprey, J. 1979. „Conflict Theory and the Study of Marriage and the Family.“ Pp. 130–159 in W. R. Burr, R. Hill, F. I. Nye, I. Reiss (eds.). *Contemporary Theories about the Family*. Vol. 2. New York: Free Press.
- Stacey, J. 1990. *Brave New Families*. New York: Basic Books.
- Stoller, E. P. 1993. „Gender and the Organization of Lay Health Care: A Socialist-Feminist Perspective.“ *Journal of Aging Studies* 7: 151–170.
- Suitor, J. J., K. Pillemer. 1994. „Family Caregiving and Marital Satisfaction: Findings from a 1-Year Panel Study of Women Caring for Parents with Dementia.“ *Journal of Marriage and Family* 56: 681–690.

- Sýkorová, D. et al. 2003a. *Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie*. Boskovice: Nakladatelství František Šalé – Albert.
- Sýkorová, D. et al. 2003b. *Senioři v rodině a společnosti z pohledu střední generace dospělých dětí. Pracovní dokument*. Ostrava: ZSF OU.
- Sýkorová, D. 2002. „Staří lidé v rodině.“ Pp. 208–217 in I. Hodovský, M. Dopita (eds.). *Etika a sociální deviace*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, s. r. o.
- Sýkorová, D. 1996. „Rodina staršího středního věku v systému příbuzenské pomoci a podpory.“ *Sociologický časopis* 32 (1): 51–66.
- Turner, R. 1970. *Family Interaction*. New York: Wiley.
- Walker, A. 1996. „The Relationship Between the Family and the State in the Care of Older People.“ Pp. 269–285 in J. Quadagno, D. Street (eds.). *Aging for the Twenty-First Century. Readings in Social Gerontology*. New York: St. Martin Press.
- Wenger, C., G. Grant, M. Nolan. 1996. „Older People as Carers as Well as Recipients of Care.“ Pp. 189–206 in V. Minichiello et al. (eds.). *Sociology of Aging. International Perspectives*. Melbourne: International Sociological Association. Research Committee on Aging.